

Toelichting bij Menno ter Braaks exemplaar van *Mein Kampf* van **Adolf Hitler**
door
Ewoud Kieft (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

In de eenentwintigste eeuw is het niet meer voor te stellen dat een boek als *Mein Kampf* in staat zou zijn om een generatie jonge mensen te enthousiasmeren. Het boek is te langdradig, te stroef geschreven, en bovenal: onbegrijpelijk, met denkwijzen die nog stammen uit de negentiende-eeuwse Duitse Romantiek, obscure mengvormen van christelijke, occulte en darwinistische ideeën, en retorische trucjes die in ons huidige mediatijdperk onmiddellijk door de mand zouden vallen.

De vraag wat de aantrekkingskracht van het boek, en daarmee toch ook voor een groot deel die van Hitler en het nationaal-socialisme, geweest kan zijn is dan ook in de eerste plaats een historische. Als je *Mein Kampf* leest ben je vooral verbaasd dat de auteur van dit megalomane, godsdienstwaanzinnige boek zoveel succes heeft kunnen krijgen. Dat *Mein Kampf* alleen al niet genoeg reden was om Hitler tot de marge van de Duitse politiek te veroordelen...

In 1925, toen het eerste deel van *Mein Kampf* gepubliceerd werd, waren er nog veel mensen die op zo'n manier tegen Hitler en het nationaal-socialisme aankeken, als een obscure splinterpartij met een extravagante leider, onvoorstelbaar dat die veel meer aanhang zou krijgen dan een paar duizend gefrustreerde veteranen en spiritueel ingestelde socialisten. Helemaal in het relatief windstille Nederland, waar de samenleving nauwelijks door de Eerste Wereldoorlog ontworicht was, konden de meeste mensen zich niet voorstellen, dat zo'n partij werkelijk een speler van belang zou worden.

Die Eerste Wereldoorlog is ook meteen een van de belangrijkste verklaringen van het succes van *Mein Kampf*: tussen 1914 en 1918 had de hele Duitse samenleving in het teken van een Grote Strijd gestaan, die werd gelegitimeerd door precies hetzelfde soort verheven taal als waar *Mein Kampf* bol van staat. Militant nationalisme en religieus verlossingsdenken gingen hand in hand. En dat zouden ze in de jaren dertig en veertig blijven doen.

Aantrekkingskracht van het fascisme

De Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende monetaire crises hadden het vertrouwen in de (toen nog verse) Europese democratieën en het internationale kapitalisme een ernstige slag toegebracht. In Rusland was er tijdens de Grote Oorlog de Revolutie uitgebroken. Er waren alternatieven voor de liberale democratie. De geweldloze revolutie in Italië, 'fluweel' zouden we hem nu noemen, waar Mussolini met zijn fascistische partij de macht overnam, was voor veel jonge mensen het bewijs dat de gevestigde 'oude' politiek corrupt en krachteloos was.

In Nederland was het voor de nieuwe generatie schrijvers en kunstenaars, de twintigers van de jaren twintig, helemaal niet ongebruikelijk om te flirten met het fascisme, meer nog dan met het communisme – als het maar gericht was tegen de gezapige politici van de middenpartijen. Henny Marsman, de aanvoerder van *De Vrije Bladen*, dweepte met

het Italiaans fascisme. Onder zijn hoofdredacteurschap werkte *De Vrije Bladen* wel eens mee met de ludieke acties van de rebelse fascist Erich Wichmann, die in 1922 met zijn carnavaleske Rapaille Partij twee zetels in de Amsterdamse gemeenteraad had weten te veroveren.

Dit was het milieu waarin Menno ter Braak zijn eerste literaire stappen zette. Hij was vast medewerker van *De Vrije Bladen*, was goed bevriend met Dick Binnendijk, die in die periode nog wel eens provocerend met een zwart hemd over straat ging om zijn sympathie voor het fascisme te tonen.

Tijdens de jaren twintig was ook voor Ter Braak de parlementaire democratie geen vanzelfsprekende waarde. Hij had zich tijdens de jaren twintig steeds meer ontwikkeld tot een schrijver en intellectueel die *alle* waarden overboord gooide. Zijn weerzin tegen het burgerlijk en christelijk Nederland van de jaren twintig had hem in de eerste plaats tot een Nietzscheaanse vitalist gemaakt die zich honend van alle collectieve idealistische verhalen afkeerde.

Maar toen op 30 januari 1933 Hitler werd ingezworen als Rijkskanselier van Duitsland veranderde alles voor hem. 'Dit is onvoorstelbaar, de nacht zal over Europa vallen', zei hij de volgende dag tegen een leerling van de middelbare school waar hij les gaf, zo herinnerde die zich later.¹

Het boek waar hij op dat moment aan werkte, *Politicus zonder Partij*, was al bijna af. Ter Braak voelde zich door de actualiteit ingehaald. Hij voelde inmiddels de behoefte om minder sceptisch te zijn dan hij in *Politicus zonder Partij* was: 'Men moet trouwens dit hele boek lezen met de wetenschap, dat het geschreven werd eer het noodzakelijk was zich te meten met het fascisme in eigen land', schreef hij bij wijze van verontschuldiging in een voetnoot.

Een vastbesloten vijand

In maart 1933, inmiddels was in Berlijn het gebouw van de Rijksdag in brand gestoken en had het Duitse parlement haar macht aan de nieuwe regering overgedragen, kocht Ter Braak een exemplaar van *Mein Kampf*. Twee delen, in gotische letters, met de titel in felrode letters op de voorkant. 'possessor vi coactus' schreef hij op het voorblad: 'bezitter tegen wil en dank'.

In het op deze website te bekijken exemplaar, kunnen we een idee krijgen van hoe Ter Braak *Mein Kampf* gelezen heeft: wat viel hem op, wat vond hij bespottelijk, wat vond hij zorgwekkend en wat de moeite van uitgebreide commentaren in de kantlijn waard?

Wat al snel in het oog springt is dat Ter Braak er geen moment over twijfelde dat Hitler zijn vijand was. De eerste hoofdstukken van *Mein Kampf* staan vol cynische opmerkingen, die erop wijzen dat de lezer van dit boek niet echt van plan was de auteur een kans te geven. Als Hitler bijvoorbeeld vertelt over een leraar op zijn vroegere school die 'zweifelte an meiner Vernunft' becommentarieert Ter Braak: 'sehr richtig!' Of bij de mededeling van de schrijver dat zijn jeugd zich afspeelde in een kleinburgerlijk milieu: 'dat is te merken'. Als Hitler zich opwindt: 'niet zoo druk!' En als hij in Hitlers verhalen over zijn ongelukkige jeugd een psychologisch vergeldingsmotief ontdekt: 'en effet'.

Na het lezen van tientallen pagina's waarop Hitler steeds grotesker tekeer gaat tegen 'de' Joden, werd Ter Braak duidelijk een beetje melig. Op pagina 358, waar Hitler de Joden verwijt alles wat 'schoon, goed en edel' is te verstoren, staat droogjes: 'die Joden toch'.

Het tweede aspect wat opvalt is Ter Braaks intellectualistische inborst. Meer dan op politieke en sociale kwesties is hij gericht op de filosofische en artistieke: hij noteert het als hij invloeden van Wagner ontdekt, als Hitler zich beroept op Goethe of Schopenhauer. En bij de weinige passages waarmee hij het eens is kan hij zichzelf niet aan de plicht van het 'intellectuele geweten' onttrekken om dat toe te geven: dan staat er 'zeer juist' in de kantlijn, bijvoorbeeld als Hitler schampert over de spagaat waarin sociaaldemocratische en humanistische intellectuelen zich bevinden, of als hij met enige humoristische overdrijving verslag doet van een discussie in het parlement. En als Hitler een Nietzscheaans stokpaardje naar voren brengt dat Ter Braak net zelf in *Politicus zonder Partij* had verkondigd: namelijk dat een man pas op zijn dertigste rijp is om aan zijn intellectuele leven te beginnen – in het geval van Hitler: politieke leven. Daar noteerde Ter Braak evengoed in de kantlijn: 'zeer juist'.

Het nationaalsocialisme als religie

Ter Braaks commentaren worden serieus als Hitler over de levensbeschouwing van het nazisme begint. Als schrijver die tijdens zijn jeugd nog dominee had willen worden, maar inmiddels om principiële redenen afscheid had genomen van domineesland, was Ter Braak gevoelig voor religieuze retoriek. En daar staat *Mein Kampf* werkelijk bol van.

De laatste zinnen van hoofdstuk 2 bijvoorbeeld luiden: 'So glaube ich heute im Sinne des allmächtigen Schöpfers zu handeln: *In dem ich mich des Juden erwehre, kämpfe ich für das Werk des Herrn.*' Ter Braaks commentaar in de kantlijn: 'Hier wordt de heer Hitler *onpasselijk*; wij zouden de heer willen vragen, het zonder Hitler af te doen, hetgeen op grond van zijn almacht mogelijk moet zijn.'ⁱⁱ

Hitlers haat tegen de Joden was zowel godsdienstig als darwinistisch gemotiveerd, een in de vroege twintigste eeuw niet ongebruikelijke combinatie. De 'Schepper' en de 'Heer' die in *Mein Kampf* voorkomt is zoiets als de oerkracht van de natuur, de 'Geest', of het 'Idee' dat achter de evolutie schuilt, maar ook de bestierder van het leven na de dood. Want "Man kann sich aber eine Religion nach arischer Auffassung nicht vorstellen, der die Überzeugung des Fortlebens nach dem Tode in irgendeiner Form mangelt."ⁱⁱⁱ

De Joodse religie kende het leven na de dood niet, wil Hitler hier maar mee benadrukken. Dat was ook de reden waarom Joden geen gemeenschapsleven kenden, waarom opofferingsgezindheid hun vreemd was. 'De Jood' leefde niet voor een hoger doel, maar om zijn eigen leven hier op aarde zo aangenaam mogelijk te maken. 'Sein Leben ist nur von dieser Welt und sein Geist ist dem wahren Christentum innerlich so fremd, wie sein Wesen es zweitausend Jahre vorher dem großen Gründer der neuen Lehre selber war.'

Ter Braak noteerde hier in de kantlijn: 'kort gezegd: Christus was lid der N.S.A.P.D.'^{iv}

Mein Kampf als historische bron

Al decennia lang wordt er door historici gediscussieerd over de 'culturele wortels' van het fascisme en nazisme. Historici als Emilio Gentile en Roger Griffin stellen voor om het nazisme als een 'politieke religie' te begrijpen, hun critici vinden dat het religieuze gehalte binnen de

nazi-ideologie niet overdreven moet worden. Dat was toch vooral een kwestie van opportunisme.

Mein Kampf is een ideale bron om deze discussie mee te verdiepen. Alleen dat is al de wetenschappelijke waarde van het boek. *Mein Kampf* laat zien hoe doordacht Hitler religie toepaste in zijn betoog, wat niet perse betekent dat religie alleen maar diende als instrument voor Hitlers machtspolitieke doelen. Daarvoor is het een te integraal onderdeel van het globale betoog in *Mein Kampf*: de hele definitie van het nationaal-socialisme leunt op religieuze fundamenteën. Uiteindelijk doet Hitler wat hij doet omdat God het universum nu eenmaal zo geschapen heeft. Er is geen compromis mogelijk.

Juist het religieuze gehalte van *Mein Kampf* maakt het betoog zo radicaal. Dit beseft Ter Braak ook toen hij het boek las. Zo onderstreepte hij de tweede zin uit het volgende citaat: 'Jede weltbewegende Idee hat nicht nur das Recht, sondern die Pflicht, sich derjenigen Mittel zu versichern, die die Durchführung ihrer Gedankengänge ermöglichen. Der Erfolg ist der einzige irdliche Richter über das Recht oder Unrecht eines solchen Beginns.'^v

In de verwerking van het 'Idee' van het nationaalsocialisme waren alle middelen geoorloofd, sterker nog, men was *verplicht* om alle middelen aan te wenden.

Hitler benadrukt dat het nationaalsocialisme weliswaar geen 'religieuze reformatie' nastreefde, maar in de erkenning van het religieuze 'gleich wertvolle Stützen für den Bestand unseres Volkes' zag, 'und bekämpft deshalb diejenigen Parteien, die dieses Fundament einer sittlich religiösen und moralischen Festigung unseres Volkskörpers zum Instrument ihrer Parteiinteressen herabwürdigen wollen.'^{vi}

En zo werkt de hele opbouw van *Mein Kampf*: eerst legt Hitler uit wat de religieuze ideeën van het nationaalsocialisme zijn, zonder ze meteen te koppelen aan het politieke program van de partij. Pas als hij dat gaat doen, met name in het tweede deel van het boek, wordt het duidelijk wat de functie van die religieuze fundamenteën zijn: de partijpunten zijn niet-onderhandelbaar. Er staat hier meer op het spel: het voortbestaan van het 'universum'.

Het nut van religie voor politici

Aan het begin van *Mein Kampf* doet Hitler nog een paar pogingen om zich te distantiëren van politici die 'misbruik' maakten van religie. 'Sicherlich haben zu allen Zeiten gewissenlose Kerle sich nicht gescheut, auch die Religion zum Instrument ihrer politischen Geschäfte (...) zu machen', staat op bladzijde 125. Ter Braak voelde daar de bui al hangen. Hij onderstreepte het woord 'gewissenlose Kerle' en schreef in de kantlijn: 'sic! zie p 70!'. Pagina 70 is de pagina waarop Hitler plechtig verklaart dat zijn 'verweer tegen de Joden' een strijd was 'voor het werk van de Heer'.

Er zijn meerdere passages die Ter Braak aanstreepte in *Mein Kampf* waaruit blijkt dat Hitler weldoordachte ideeën had over hoe hij de vatbaarheid voor religie van de massa's kon gebruiken voor politiek gewin. Bijvoorbeeld op pagina 418, waar Hitler in een vetgedrukte passage beklemtoont dat iedere wereldbeschouwing, hoe waar ze ook kan zijn, voor het praktische volksleven betekenisloos zal blijven als haar fundamenteën niet worden verheven als banier van een 'Kampfbewegung'. Religie was de olie waar de oorlogsmotor op draaide. Religie was de enige vorm van wereldbeschouwing die het volk aan een moreel bewustzijn kon binden: als ze tenminste in heldere, eenduidige dogma's werd gevat: 'für die Masse ist der Glaube häufig die einzige Grundlage einer sittlichen Weltanschauung überhaupt.'

Mein Kampf maakt duidelijk dat Hitler bewust bezig was om religieuze mechanismen te instrumentaliseren voor zijn politieke beweging, zonder dat hij daarbij ook maar één moment ging twifelen aan het heilige doel van zijn missie. Hij was een fundamentalist met aanpassingsvermogen. Een gevaarlijke combinatie.

In het *Forum*-artikel dat Ter Braak naar aanleiding van zijn lezing van *Mein Kampf* schreef, 'Hitler, Ebenbild des Herren', komt veel minder duidelijk naar voren wat hij er nu precies van vond, hoe hij op het boek reageerde toen hij het voor het eerst las. Zijn filosofische inborst dwong hem onmiddellijk om bredere verbanden te gaan leggen, die voor de lezer niet altijd even helder zijn: zo begint het artikel met het vraagstuk van 'de intellectueel': wat voor iemand dat is, of Hitler daar bij hoort of zich bezondigt aan 'intellectuele mimicry'. Alsof de vraag of *Mein Kampf* op originele gedachten drijft hier werkelijk toe doet. Ter Braak schrijft wel dat 'Hitlers rassentheorie een 'dyspeptische godsdienst' is, 'een vlucht uit de onaangename consequenties van het individu-zijn, waar men nu eenmaal nog niet aan toe is, naar de hemel van het Ras.'^{vii}

Helemaal verwarrend wordt als hij meteen hier aan toevoegt: 'Niemand zal ontkennen, dat er een Jodenprobleem bestaat; maar men moet aan de dyspepsie van een Hitler lijden, om daaruit het probleem van God en Duivel te kunnen distilleren!'

Ter Braaks conclusie uit Mein Kampf

Zoals wel vaker gaf Ter Braak zich over aan de gewoonte om de zaken tot de filosofische bodem uit te denken, tot hij het op het punt belandde dat zijn standpunt voor veel lezers weinig overtuigend, of begrijpelijk, meer was. Juist daarom is het zo waardevol dat Ter Braaks exemplaar van *Mein Kampf* nu toegankelijk is gemaakt. Het biedt de mogelijkheid om een kant van Ter Braak te ontdekken die in zijn essays maar al te vaak ontbreekt: zijn directe.

En juist in het geval van *Mein Kampf* is dat van essentieel belang. Ter Braaks aantekeningen maken duidelijk dat hij er al in 1933 volledig van was doordrongen hoe radicaal, hoe absoluut compromisloos het nationaalsocialisme was. De Joden waren die 'Personifikation des Teufels als Sinnbild alles Bösen.'^{viii} En: 'Völker, die sich bastardieren oder bastardieren lassen, sündigen gegen den Willen der ewigen Vorsehung'^{ix}.

Dit was niet de retoriek van de zoveelste handige politicus, wiens ideeën in de praktijk wel mee zouden vallen. *Mein Kampf* maakte duidelijk dat Hitler volstrekt ongevoelig was voor politieke compromissen. Zijn missie was een metafysische. Hij zou niet rusten voordat hij haar had volbracht.

Op 15 mei 1940 trok Ter Braak de uiterste consequentie uit deze conclusie, een van de weinige dingen in zijn leven waar hij niet aan twijfelde. Zijn zelfmoord hebben sommigen als een dappere verzetsdaad geprezen, anderen zagen het als een teken van zwakheid. Maar over één ding moet iedereen het eens kunnen worden: Menno ter Braak was een van de eersten in Nederland die het gevaar van het nazisme ten volle onder ogen zag. Zijn exemplaar van *Mein Kampf* is er om het te bewijzen.

ⁱ Léon Hanssen, *Sterven als een polemist* (Amsterdam 2001) p. 163-164

ⁱⁱ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München 1932) Deel I p.70

ⁱⁱⁱ *Mein Kampf* Deel I p.336

^{iv} Een misspelling van Ter Braak in de kantlijn

^v *Mein Kampf* Deel 1 p.377

^{vi} *Mein Kampf* Deel I p.380 [alleen 1e zin onderstreept]

^{vii} Ter Braak, *Verzamelde Werken* Deel III p.487

^{viii} *Mein Kampf* I p.315

^{ix} *Mein Kampf* I p.359